

PIEPTĂNĂTURA ȘI GÂTEALA CAPULUI LA FEMEILE DIN BANAT

ARISTIDA TURCUȘ

Alături de opregul cu ciucuri, piesele de acoperire a capului cu formă de bonetă purtate de femei constituie elementele specifice care diferențiază portul popular din Banat de cel al altor zone etnografice din țara noastră.

Cirpa de cap și acoperitorile cu formă de bonetă au existat în ținuturile bănățene încă din cele mai vechi timpuri. Al. Tzigara Samurcaș¹ amintește despre existența în colecția arheologică a Muzeului Banatului din Timișoara a unei figurine descoperită în ținutul Orșovei (colecția Pongracz), aparținând epocii bronzului, cu încrustații realizate în calcar alb, la care se vede „tichia de pe cap“, deci o acoperitoare cu formă de bonetă. Emil Fischer² arată că boneta din pislă de formă asemănătoare celei albaneze se întâlnește pe figurile monumentului de la Adamclissi și la capetele de lut de la Butmir.

Importante date istorice asupra pieptănăturii și acoperirii capului aflăm din notele aparținând călătorilor străini care au străbătut aceste meleaguri în secolele XVIII și XIX. Cel mai vechi document de acest fel pentru Banat îl constituie scrisoarea lui Johann Friedel, stegar în armata austriacă, către Heinrich Tischbein, inspector al pinacotecii din Kassel³. Scrisoarea, datînd din anul 1769, relatează călătoria lui Friedel pe malul Dunării, prilej pentru autor de a evidenția existența unei puternice industrii casnice textile la românii din partea sudică a Banatului. Friedel arată că femeile își împleteau părul în cozi lungi pe care le încolăceau pe cap în formă de cerc și îl acopereau apoi cu un fel de turban colorat, ce se potrivea foarte bine cu portul lor.

În colecția Bibliotecii Universitare din Budapesta există un important manuscris ce conține date etnografice despre Banat, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Manuscrisul, aparținînd lui Johannes Jacobus Ehrler (datat 1 oct. 1774), a fost publicat de Schram Ferenc în revista *Etnographia* (nr. 1/1970, p. 148—152)⁴. Despre gâteala capului la femei,

¹ Al. Tzigara-Samurcaș, *Vechimea portului țărănesc*, în *Revista Fundațiilor Regale*, Buc., 1945, nr. 2, p. 371—377.

² Emil Fischer, *Die Haar und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpaten und Balkanvölkern*, Braunschweig, 1908, apud: Fl. Bobu Florescu, *Geneză costumei populare românești*, în *Studii și cercetări de istoria artei* prescurtat *SCIA*, 1959, nr. 1, p. 9—47.

³ N. Săcară, *Un însemnat document din secolul XVIII pentru etnografia bănățeană*, în, *Tibiscus*, Timișoara, 1972, p. 327—328.

⁴ Aurel Turcuș, C. Feneșan, *Un însemnat manuscris cu date etnografice bănățene*, în, *Tibiscus*, Timișoara, 1972, p. 322—325.

Fig. 1.

capăt al basmalei iese în afară. Basmăuă este ornamentată cu dungi roșii, verzi, albe, iar marginile de la spate au ciucuri mici⁴.

Din aceeași perioadă (1774—1777) sînt și consemnările lui Francisc Grisellini despre Banat⁵. Cu privire la acoperirea capului, Grisellini remarcă un fapt deosebit de important și anume, diferențierea acestuia în funcție de starea civilă a femeii : „Atita timp cît fetele sînt necăsătorite, ele umblă cu capul descoperit și cu părul împletit ; cele căsătorite, însă, în unele localități ale provinciei își acoperă capul cu un vâl alb, subțire, pe care îl trag pînă sub bărbie ; în alte părți se servesc de o fâșie lungă de muselină vărgată, care este astfel pusă în cîte încît formează un fel de bonetă. Atît fetele adolescente cît și femeile măritate caută a-și ridica farmecul prin împodobire. Grija celor dintîi este atîntită asupra împletiturii cosîtelor, iar celelalte asupra mărimilor de cap de cari atîrnă șnururi de diferite monede inelare, căci numai arareori se văd la ele monede de aur...”⁶.

În secolul al XIX-lea, mențiunile documentare cu privire la costumul popular bănățean s-au înmulțit. Încă din prima parte a acestui veac avem o seamă de atestări documentare aparținînd unor cărturari români. Cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg se oprește asupra funcțiilor ceremoniale ale pieselor de port popular, cu referire specială la invălitul miresei. El emite ideea că ceapsa, căpița de aur și celelalte acoperitori de cap cu formă

Ehrler notează : „Este foarte interesant să fie studiată gâteala capului cu părul frumos împletit, ornamentat cu pietre false și ace, iar cine are bani poartă pe cap monede de 20, 17, 10 și 7 groși, dispuse în formă de triangulum“. Arătînd asemănarea care există între portul românilor și sîrbilor din Banat, el insistă asupra funcției ceremoniale a acoperirii capului. Portul de doliu „la sîrbi este format din vâl pe care bărbații și-l leagă de braț, iar la femei atîrnă de la cap pînă la călcîie ; românii merg cu capul descoperit iar basmauă femeilor este neagră, încît nici nu se poate observa lipsa vîlului“. Maniscrisul este ilustrat cu numeroase acuarele și desene în tuș care constituie primele documente grafice atestate pînă în prezent asupra costumului bănățean. Comentînd unul din aceste desene, Schram Ferenc arată că „o femeie are capul acoperit cu o basma foarte lungă, legată în felul unui turban, iar la spate, un

⁵ Francisc Grisellini, *Istoria Banatului Timișan*, București, 1926.

⁶ Fr. Grisellini, op. cit., p. 167.

de bonetă provin din gluga sovonului (denumită „căpiță“, „capse“, „ceapse“, „învălitoare“) ⁷.

Lucrarea lui Damaschin Bojincă, „Anticile romanilor“, amintește despre portul ceremonial și funcția rituală a acestuia : „Mireasa are îmbrăcăminte anume de nuntă gătită care se numește tulbent“ ⁸.

Desenele austriacului Ludovic Ermini, executate în 1823 pe malul Dunării, consemnează peisaje și oameni îmbrăcați în costume populare specifice zonei ⁹.

Numeroase date etnografice sînt consemnate de Anatol Demidoff, în jurnalul său de călătorie. Lucrarea are meritul de a fi beneficiat de colaborarea unui apreciat pictor francez, Auguste Raffet, pentru ilustrarea ediției apărută la Paris, în 1837 ¹⁰. Atît în descrierea costumului popular, cît și în partea ilustrativă a volumului, aflăm date despre acoperirea capului la femeile din Banat.

George Oprescu amintește pe lîngă Auguste Raffet și pe alți pictori francezi, care au consemnat portul popular bănățean : Théodore Valerio (1851—1852), Dieudonn   Auguste Lancelot (1860) ¹¹ etc.

Fig. 2.

⁷ D. Mioc, *Elemente de etnografie   i folclor la cronicarul Nicolae Stoica de Ha  eg*, in, *Revista de etnografie   i folclor* (prescurtat REF), Buc., 1973, nr. 3, p. 299—311.

⁸ I. Talo  , in, *Inceputurile interesului pentru folclorul românesc in Banat, Studii de istorie literară   i folclor*, Timișoara, 1964, p. 201—233.

⁹ V. Bugariu, *Vederi din Banatul de altădată*, in, *Analele Banatului*, Timișoara, 1930, oct.—dec., p. 57.

¹⁰ A. Demidoff, *Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie. Ex  cute en 1837*. Edition illustrée par soixante-quatre dessins par Auguste Raffet, Paris, 1837.

¹¹ G. Oprescu, *   rile române văzute de arti  ti francezi* (sec. XVIII—XIX), Buc., 1926.

În anul 1859 are loc un eveniment deosebit privind istoria etnografiei bănățene, în sensul că guvernatorul Ioan Coronini de Cromvero al Voievodinei a difuzat un chestionar în unele localități ale provinciei, cu scopul de a se aduna material pentru elaborarea unei monografii a Banatului. Dată fiind scurta perioadă în care a funcționat Cromvero, n-a mai fost posibilă adunarea materialului, însă, o seamă de cărturari ai satelor bănățene au completat datele prevăzute în chestionar, unii, probabil, le-au trimis, alții le-au păstrat în manuscris, pierzându-se, sau intrând din întâmplare în arhivele unor școli sau parohii. Unul din răspunsurile cele mai complete la chestionarul lui Cromvero aparține preotului Partenie Gruescu (1813—1872), din Sintești, care a elaborat o adevărată monografie a satului Sintești. Manuscrisul lui Partenie Gruescu a fost descoperit de preotul Ion B. Mureșan, care a publicat primul capitol în anul 1944¹², iar celelalte părți au apărut, fragmentar, în publicația Muzeului Banatului (1972)¹³. În capitolul intitulat „Îmbrăcămintea” aflăm date despre acoperirea capului la femei : „... iară muerile să poartă și mai împodobit îmbrăcate ca bărbații, cu cîrpă albă în cap de batist, la cele mai tinere cu flori albe atîrnate peste spate pînă jos la călcîni”¹⁴.

Înainte de apariția unor monografii satești bănățene, aspecte ale portului popular din această provincie au fost prezentate în lucrarea medicului Gh. Crăiniceanu „Igienă țăranului român”. Datele etnografice bănățene, prezentate de Crăiniceanu, provin din cunoașterea directă a realităților din satul natal, Ciclova Montană. Autorul consemnează datele etnografice din acest ținut, corelîndu-le cu informațiile adunate din celelalte provincii românești. În felul acesta este relevată unitatea culturii noastre populare, care se manifestă într-o mare diversitate de forme locale. De pildă, în privința gâteli capului la femei, documentele vechi etnografice atestă învelitoarea lungă pe întreg teritoriul locuit de români, în timp ce în Banat, ea a fost înlocuită cu alte forme specifice de acoperire a capului. Dintre acestea, conciul este piesa cea mai fastuoasă, întrucît, la origine, făcea parte din portul miresei. Susținînd această idee, Crăiniceanu reia părerea lui Damaschin Bojincă cu privire la evoluția cepsei și a conciului : „Odată măritată (femeii, n.n.) i se mai atîrnă de păr un cerc și conci, cel dintîi de monete de argint în valoare de pînă la 20 fl., ce sînt legate de sîrmă cu pînză, de care apoi mai atîrnă și cite un peșchir cît spatele de lat¹⁵. Crăiniceanu amintește existența, alături de conci, și a altor piese de acoperire a capului : maramă, cîrpă, ștergar, pălării, „și alte decoruri”¹⁶. El arată că femeile măritate poartă pe cap cel puțin o cîrpă mică, „iar între străini, încă una mai mare”¹⁷. Între piesele de acoperire a capului, comună atît femeilor cît și bărbaților, este amintită gluga, păstrată pînă în zilele noastre în zonele muntoase.

În același an cu lucrarea lui Gh. Crăiniceanu a fost tipărită și monografia satului Maidan, cea mai bună lucrare de acest fel datînd din seco-

¹² Partenie Gruescu, *Sintești, locul, teritoriul și cercul satului*, în, *Revista Institutului Social Banat-Crișana (RISBC)*, Timișoara 1944, sept.—dec., p. 293—308.

¹³ P. Gruescu, *Descrierea etnografică și topografică a comunităților și circumstărilor din Sintești*, în, *Tibiscus*, Timișoara, 1972, p. 205—212.

¹⁴ Ibidem, p. 210.

¹⁵ Gh. Crăiniceanu, *Igienă țăranului român*, Buc., 1895, p. 168.

¹⁶ Ibidem, p. 156.

¹⁷ Ibidem, p. 168.

lul trecut ¹⁸. Autorii, Sofronie Liuba și Aurelie Iana, prezintă acoperirea și găteala capului după vîrstă și sex. Ei arată că acoperitorile de cap, purtate de copii, sînt „căița“, sau „căpița“, iar cele ale fetelor sînt cîrpele de cap ¹⁹. Între hainele confecționate pentru vreme friguroasă este amintită „cușma“ : „... o haină lungă cu glugă, fără mîneci, și să încheptură sub barbă cu o cătaramă de aramă prinsă de o curea. Gluga e făcută lăstăviță (așa să numește o bucată dă pînză tăiată de pre sulul din resboiu) de straniu alb din lînă și cu bete (șărgi)“ ²⁰.

Despre pieptănătura și acoperirea capului femeilor găsim aici informații amănunțite. Se amintește faptul că pieptănătura se face cu două feluri de piepteni ; cel rar, folosit la descilcit, iar cel des, la netezit. Pieptănătura fetelor se execută astfel : se alege cărarea cu fusul „și părul dîndu-se napoi, să impletescă într-o coadă ce în ceafă să face colac și să înfrumusețează cu flori și taleri, iar părul de deasupra dă urechi să impletescă într-o partă cu multe vițe (8), și, trasă prăstă urechieă, să prinde (bagă) în coada de dinapoi“ ²¹. Femeile își strîng părul în creștet „dă cătră cîafă, în jurul unui pieptăn și apoi se leagă cu o cîrpă, ca semn al atîrnării de la cineva“ ²².

Conciul de fier este semnalat numai în portul femeilor în vîrstă : „Femeile bătrîne, însă, își sucesc părul în jurul conciului. Conciul e un fier subțire încovoiat așa că jumătate să fie pre partea dinainte a capului, în carea e legată și ceapsa împistrită frumos așa că acoperă cemea, sau craniul, ear jumătate pre partea dinapoi pînă la ceafă. Preste conci, apoi își leagă fruncea cu o mărămă împăturată în lățime de trei degete și mărămă să înoadă îndărăt la ceafă“ ²³. La fel de interesante sînt și observațiile autorilor, cu privire la deosebirile existente în împodobirea capului, între portul zilnic și cel de sărbătoare : „Femeile tinere și bătrîne, cit e săptămîna, preste coadă, pepten și conci să împodobesc cu o cîrpă, la sărbători sînt cu coada împodobită și cu capul gol, dar pre cap au o partă de mărgele, ori de taleri și flori lăsată pe frunte. Nevestele își leagă peptenul cu o cîrpă frumoasă de păr, ori mătasă și o înoadă dinapoi așa că cornurile cîrpei să spînzure frumos răsfrînte pre spate în forma aripilor și cozii unei păsări, sau a unui fluture și aceasta se zice legat“ ²⁴. În schimb, femeile bătrîne se leagă sub gît, peste urechi cu o piesă, pe care autorii o numesc „fachiū“, „carele e un ștergariu, însă îngust și cu capetele frumos împistriate“ ²⁵. Relatarea aceasta reprezintă atestarea documentară a existenței în Banat a ștergarului de cap, piesă caracteristică altor zone etnografice românești. Semnificația purtării lui este explicată astfel de autorii monografiei : „Purtarea fachiului legat preste conci înseamnă bătrînețe, nepuțință și curățenie...“ ²⁶. Tot în portul femeilor bătrîne este amintită și existența cîrpei albe triunghiulare, care îndeplinește același rol funcțional ca și ceapsa, această cîrpă purtînd denumirea de „propoadă“.

¹⁸ Sofronie Liuba, Aurelie Iana, *Topografia satului Maidan*, Caransebeș, 1895.

¹⁹ Ibidem, p. 14—25.

²⁰ Ibidem, p. 19.

²¹ Ibidem, p. 27.

²² Ibidem, p. 27—28.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, p. 23.

²⁶ Ibidem.

„Topografia satului și hotarului Maidan“ a fost luată drept model și de alți intelectuali din satele bănățene. În acest sens, este concludentă mărturia învățătorului Achim Miloia din Ferendia, care în introducerea manuscrisului său „Topografia satului Ferendia“²⁷ declară următoarele : „Am avut fericirea să dau de „Topografia satului Maidan“ scrisă de zeloșii Sofronie Liuba și Aurelia Iana, urmată de un studiu de mare valoare despre celți și numiri de localități“²⁸. Manuscrisul, atribuit lui Achim Miloia, este datat 1904 și cuprinde descrierea portului tradițional, nunta necununată, creații ale folclorului literar, precum și câteva date istorice privind revoluția de la 1848.

În capitolul „Portul femeiesc“²⁹ se amintește despre diferențierea existentă în modul de gătire a capului, la fete și la femeile căsătorite : „Fetele umblă cu capul descoperit, ori poartă cirpe albe cu cipcă pre care le numesc giolgiu. Când se gătesc, nevestele tinere poartă pe cap o găteală numită fachiū, care a fost făcută din fir galbin — aur, pre din jos tot cu ciucuri asemenea de fir“³⁰. În cazul acesta, cuvîntul „fachiū“ desemnează altă piesă decît cea amintită de Sofronie Liuba, care se referea la ștergarul de cap, purtat de femeile bătrîne. Piesa de care amintește Achim Miloia intră în componența portului femeilor tinere, iar purtarea ei are o semnificație socială, după cum rezultă din explicațiile care urmează : „La oame-nii mai în stare această găteală e indispensabilă și se numără între hainele miresei. E purtat unul, mult doi ani, după aceea se aruncă pe fundul lăzii, pînă cînd, ca să facă loc altor haine îl dă jidanului cu dirze, așa . . . pre nimica și cînd l-a cumpărat a costat pînă la 20 fl.“³¹. Citatul menționează și un alt fapt important, anume acela că la începutul secolului nostru, o serie de piese de găteală a capului se cumpărau, sau se lucrau după comandă, de către meșteri specializați. În anii dintre cele două războaie mondiale, scrierile cu caracter etnografic s-au înmulțit. Pe lîngă nenumărate articole și studii de specialitate, apărute în presă și în Revista Institutului Social Banat-Crișana, au fost tipărite monografiile ale unor localități bănățene, în care un loc de seamă îl ocupă descrierea portului tradițional³².

În ultimii 35 de ani, portul bănățean, ca formă de manifestare a artei populare, a constituit un important domeniu de cercetare științifică, aducîndu-și importante contribuții în lămurirea problemelor legate de geneza și evoluția sa istorică, formele contemporane și individualitatea lui în raport cu portul altor zone etnografice. Alături de lucrările de sinteză asupra artei populare românești³³, au apărut studii aparținînd unor cercetători

²⁷ Aurel Turcuș, *Un manuscris de etnografie și folclor din arhiva Muzeului Banatului*, în, *Tibiscus (Etnografie)*, 1974, p. 211—218.

²⁸ Ibidem, p. 211.

²⁹ Ibidem, p. 214—216.

³⁰ Ibidem, p. 215.

³¹ Ibidem.

³² Al. Moisi, *Monografia Clisurei*, 1938 ; *Anchetă monografică în comuna Belinț, Timișoara*, 1938 ; Vasile Popovici, *Monografia comunei Nerapattas, sol, grai, credințe, obiceiuri locale*, Caransebeș, 1914 ; Emilian Novacoviciu, *Monografia comunei Răcășdia, jud. Caraș-Severin, de la anul 1777—1922*, Oravița 1923.

³³ *Arta populară românească*, Buc., 1969 ; *Arta populară din R.P.R. — port, țesături, cusături*, Buc., 1957 ; *Atlasul Complex Porțile de Fier*, Buc., 1972 ; H. M. Formagiu, *Portul popular din România, catalog tipologic*, Buc., 1974 ; P. Petrescu, *Cos-tumul popular românesc din Transilvania și Banat*, Buc., 1959, *România din tezaurul portului popular tradițional*, Buc., 1977.

de prestigiu în etnografia românească, care iau în discuție problema găteli capului la femeile din Banat ³⁴.

*
*   *
*

Pieptănătura și modul de acoperire a capului au valoare de lucru (obiect) și de semn, după clasificarea făcută de etnologul structuralist Piotr Bogatyrev ³⁵. Pornind de la clasificările puse în discuție de cercetătorul praghez, putem considera că și elementele legate de acoperirea capului se împart în trei categorii : zilnice, de sărbătoare și rituale ; fiecare din aceste categorii fiind însoțite de o sumă de funcții ; practică, estetică, magică, de a indica vîrsta și sexul, festivă, profesională, de clasă, regională, națională, confesională și rituală.

Luind în discuție valoarea de indicator de vîrstă a pieptănăturii fetelor și femeilor, se pot stabili trei moduri de aranjare a părului :

1. pieptănătura de copil
2. pieptănătura de fată
3. pieptănătura de nevastă.

1. **Pieptănătura de copil.** În „Monografia comunei Pătaș“, Vasile Popovici arată că fetele mici se tundeau de trei ori : „... Dacă-i fată, o tunde de trei ori pînă ce cosița s-a îndesat, apoi nu se mai tunde“ ³⁶. Prima tunsură a fetei era săvîrșită în Valea Bistrei numai de o persoană ai cărei părinți mai sînt încă în viață ³⁷. În alte părți, mai ales în zona de cîmpie a Banatului, fetele erau tunse de mai multe ori, pînă cînd se considera că părul este destul de des, ca să poată fi împletit în două cosițe ce atîrnau liber, pe spate.

2. **Pieptănătura de fată.** La fetele mari sînt cunoscute în primele decenii ale secolului XX două moduri de aranjare a părului : pieptănătura de fiecare zi, executată ca și la fetele mici, lăsîndu-se cozile libere pe spate, sau încrucișate și prinse în panglici deasupra urechilor, și pieptănătura de sărbătoare, deosebită de pieptănătura zilnică, prin grija deosebită care se acorda în aceste împrejurări aranjării părului. În Valea Bistrei, ca dealt-

³⁴ E. Secoșan, *Elemente caracteristice ale portului popular din Banat*, în, *Tibiscus (Etnografie)*, 1974, p. 67—73 ; Idem, *Izvoade almăjene*, în, *RISBC*, 1940, nr. 31—32, p. 339—343, Idem, *Despre tipologia portului popular din județul Caraș-Severin*, în, *Studii și comunicări de etnografie și folclor*, Caransebe, 1977, p. 97—107 ; G. Stoica, *Evoluție și permanență în costumele populare din Banat*, în, *Tibiscus (Etnografie)*, 1974, p. 73—79, Idem, *Evoluția portului popular din satul Sîrbova*, în, *Muzeul Satului, Studii și cercetări*, Buc., 1970, p. 165—192 ; Maria Călugăru, *Contribuții la studiul portului popular din Valea Bistrei*, în, *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de etnografie*, Buc., 1969, p. 435—451 ; A. Jompan, D. Jompan, *Găteala capului la femei în Valea Bistrei*, Reșița, 1972, E. Pavel, *Portul popular din Valea Bistrei — com. Zăvoi (Caraș-Severin)*, în, *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, Caransebeș, 1975, p. 219—228 ; R. Ropot, *Cercetări asupra portului popular din Valea Bolvașniței (Caraș-Severin)*, Ibidem, p. 228—238 ; M. Socol, *Structura și semnificația ornamenticii costumului popular din satele Marga și Borlova (Caraș-Severin)*, Ibidem, p. 229—238 ; Aristida Turcuș, *Evoluție și elemente caracteristice ale portului popular din satele Igrîș, Saravale și Secusigiu*, în, *Tibiscus (Etnografie)*, 1978, p. 7—36 ; L. Gaga, *Contribuții la studiul portului popular din Almăj*, Ibidem, p. 37—57 ; J. Negoită, *Conci, ciupag, opreg. Comentarii Etnografice*, Ibidem, p. 57—70 ; E. Lăpăduș, *Ceapsa și concilul în Banat*, Ibidem, p. 71—108.

³⁵ T. I. Nișcov, *Probleme și concepții novatoare în cercetările etnografice și folclorice ale cercului lingvistic de la Praga*, în, *REF*, 1970, nr. 4, p. 313—321.

³⁶ V. Popovici, *op. cit.*, p. 61.

³⁷ D. Jompan, A. Jompan, *op. cit.*, p. 13.

fel în întreaga regiune muntoasă a Banatului, este cunoscută pieptănătura cu „cică lată“, care se execută astfel : părul descălcit și netezit se împărțea în două, printr-o cărare orizontală, aleasă cu fusul, „undreaua“ sau cuiul, apoi cele două șuvițe obținute se împletesc în două cozi, așezate una deasupra celeilalte. Coada din partea superioară se împletea în trei sau mai multe șuvițe, „pe dos“, pînă la nivelul bazei celei de a doua, cînd șuvițele se unesc și se continuă împletirea „pe față“, în 3, 5, 7, 9, 11 sau chiar mai multe șuvițe, astfel încît coada formată să fie cît mai lată. Pieptănătura aceasta se aseamănă cu cea a pădurencelor, cu deosebirea că „cica“ superioară nu era petrecută pe după ureche³⁸. În zona de cîmpie, aceeași pieptănătură poartă denumirea de „cică moț“. Alături de aceasta, pieptănătura de fiecare zi dobîndea caracter festiv, prin adăugarea unor podoabe : mărgele, flori naturale sau artificiale, agrafe și monezi de metal etc. Raportînd cele două pieptănături la îmbrăcămintea cu care se asociau, ajungem la concluzia că pieptănătura cu „cică moț“, sau cu „cică lată“, este mai veche, corespunzînd costumului cu poale și catrință, portului tradițional deci, iar pieptănătura cu două cozi pornind de la ceafă apare mai tîrziu, fiind asociată portului cu „rochie“ (fustă creată și lungă, confecționată din material industrial)³⁹. Mireasa avea, de asemenea, părul împletit cu „cică moț“, fapt ce întărește ideea că acest fel de pieptănătură este tradițional, păstrîndu-se în ritualul căsătoriei. Tot de dată mai recentă pare a fi și pieptănătura cu „colac“, constînd din împletirea unei singure cozi la spate, care se stringea în formă de colac, sau „coc“ (termen folosit în satele de cîmpie, provenit din francezul coque) — pieptănătură femeiască, cu părul strîns sau împletit și răsucit la ceafă, sau în creștetul capului⁴⁰. Sub influența portului orășenesc, la sfîrșitul veacului trecut s-a răspîndit în Banat moda tunderii părului de pe frunte, pînă la nivelul sprincenelor. Părul tuns se întărea, folosindu-se drept fixativ apă cu zahăr sau săpun și se încrețea cu fierul de ondulat, obținîndu-se semicercuri, de o parte și de alta a mijlocului frunții, denumite „cocori“. Cocorii din mijlocul frunții se uneau într-o formă de inimă. Cînd părul se încrețea pe fus, buclele mărunte, ce se obțineau, erau numite în valea Bistrei „dudie pă fus“⁴¹.

Pieptănătura de doliu este identică cu pieptănătura de fiecare zi, cu deosebirea că, în aceste situații se aplicau panglici negre peste creștet și la capetele cozilor. În primele șase săptămîni de doliu, fetele își acopereau părul cu cirpe negre.

3. Pieptănătura de nevastă. Schimbarea pieptănăturii de față în cea de nevastă constituia un eveniment deosebit de important în lumea satului ; actul respectiv se desfășura în timpul ceremonialului nunții, în cadrul unui rit de trecere. Avem de a face, în acest caz, cu situația în care funcția rituală și cea de marcă a stării civile dobîndesc o importanță egală. Din relatările cronicarului Nicolae Stoica de Hațeg se pot stabili două momente ale acestui ritual : a. pieptănătura și acoperirea capului tinerei, ca mireasă ; b. „învălitul miresei“ (pieptănătura și acoperirea capului, ca nevastă).

a. Primul moment avea loc în dimineața zilei de duminică (prima zi a nunții), înainte de plecarea alaiului la biserică. În timp ce nuntașii petrec

³⁸ R. Vuia, *Portul popular al pădurencelor*, București, 1958, p. 14—18.

³⁹ Aristida Turcuș, *op. cit.*, p. 13—14.

⁴⁰ *Dicționarul limbii române moderne* (prescurtat DLRM), București, 1958.

⁴¹ D. Jompan, A. Jompan, *op. cit.*, p. 14.

în curte, muzica cîntă binecunoscutul „cîntec al miresei”, prin care aceasta își ia rămas bun de la părinți. Nașa, asistată de un număr mai mare de femei, o pieptănă pe mireasă și îi pune peste pieptănătura cu „cică lată” sau „cică moț” vâlul de mireasă (sovonul). Sovonul este înmînat miresei de către mire, printr-o luptă simulată, simbolizînd supunerea femeii de către bărbat : „Nunu' din sin scoate sovonu' și-l dă junelui, ca el miresei sale învălitoare a capului a-l da (...). Acea albă învălitoare junele de trei uori în fața miresei o aruncă, carea ea eară de trei uori mirelui în obraz îndărăt îl aruncă. Acu mirele scoate buzduganu', pune învălitoare (sovonu) în buzdugan, îl duce pre capul plecat al miresei de-l învălește...”⁴². Obiceiul se păstrează și astăzi în Valea Bistrei⁴³.

Deducem din relatarea lui Nicolae Stoica de Hațeg faptul că sovonul era adus miresei de către naș, care în cadrul ceremonialului nunții îndeplinește rolul de intermediar al legăturii dintre cei doi tineri. În acest sens, sovonul, ca piesă de acoperirea capului cu caracter ritual, are valoarea simbolică de semn al unei legături în curs de împlinire. Caracterul ritualic al acestei piese de acoperire a capului reiese din înțelesurile cuvîntului „sovon”, așa cum este explicat în DLRM : „vâl purtat de femei ca podoabă ; vâl de mireasă ; pînză care se pune mirilor pe cap la cununie ; pînză cu care se acoperă trupul mortului ; giulgiu ... bg. *savan ngr.*”⁴⁴.

Din explicațiile DLRM reiese faptul că termenul de *sovon* denumește o bucată de pînză folosită în cadrul riturilor de trecere, la nuntă și înmormîntare. Este posibil ca piesa să fi fost investită cu putere purificatoare, căci în ambele obiceiuri, riturile au scopul de a alunga duhurile răului.

Confecționat inițial dintr-o fișie dreptunghiulară de pînză de culoare albă, țesută în două ite, decorată prin vergi, încă din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, *sovonul* tradițional începe să fie înlocuit, în cadrul ritualului nunții, cu țesături industriale, voaluri albe subțiri, cirpe de cașmir, brocarturi etc., puse pe cap în formă de glugă, ca și sovonul tradițional. În zilele noastre se folosește mult nylonul în confecționarea acestei piese.

În a doua zi a nunții avea loc „învălirea miresei”, în cadrul unui rit de consacrare. Ritualul acesta are valoarea simbolică de a marca momentul definitiv al trecerii miresei în rîndul nevestelor. Și acest moment se desfășoară într-un cadru festiv ; „Nunașa la nuntă mineci, cariia tinerii îi sărută mîna. Aci și alte femei, niamuri, să adună, ceva gustă, apoi nunașa chiamă pre tînăra spîrlioasă, fiecum sovonu' govii adecă, cușma de pînză de pre cap a i-o da îndărăt la sine. Iale pre tînăra frumos o peptină și *muerește* (subl. n.) o învălesc, muzica îi zice...”⁴⁵.

Pieptănătura de nevăstă se executa împărțînd părul în două, printr-o cărare, ce pornea de la mijlocul frunții pînă la ceafă. În ritualul nunții, cărarea era aleasă de către mire cu ajutorul unui ban de argint⁴⁶. Cele două șuvițe obținute se împletesc în două cozi, din cîte trei șuvițe fiecare, care se strîng la spate, în moduri diferite. Dumitru și Aurelia Jompan sînt de părere că cel mai vechi sistem de strîngere a părului este pieptănătura cu „cormi”, (coarne, cîlcigi, pleteri, cofirțe etc.). Acest sistem de pieptănă-

⁴² Apud : D. Mioc, *op. cit.*, p. 302.

⁴³ K. Gazda, *Obiceiuri legate de naștere, căsătorie și moarte*, în, *Studii și comunicări de etnografie-istorie, Caransebeș*, 1975, p. 185—194.

⁴⁴ DLRM.

⁴⁵ Apud D. Mioc, *op. cit.*, p. 305.

⁴⁶ A. Jompan, D. Jompan, *op. cit.*, p. 15, K. Gazda, *op. cit.*, p. 190.

tură are o arie de răspîndire foarte largă, fiind cunoscută în mai toate zonele etnografice românești, ca și la alte popoare europene și asiatice⁴⁷. Ion Ghelcea arată că această pieptănătură face parte dintr-un fond cultural străvechi, comun mai multor popoare⁴⁸. Cormii constituiau în Banat un suport pentru ceapsă, care se obține fie prin încolăcirea cozilor separat în creștet, deasupra urechilor, fie prin adăugarea unor suporti falși de păr. Aceștia erau confecționați din părul ce cădea la pieptănătură, care se împletea peste cozi de lînă, rezultînd astfel o coafură cu aspect de bogăție capilară.

Pieptănătura de nevăstă cunoaște o variantă interesantă pe Valea Superioară a Begheiului (satele Luncani, Tomești, Poieni, Pietroasa, zona Făget). Aici, cele două cozi se încrețeau în jurul șuviței centrale, pentru ca părul să pară mai bogat, evitîndu-se, în felul acesta folosirea cormilor. Pentru înfrumusețarea coafurii, la începutul veacului nostru a fost adoptată și de către femeile măritate moda tăierii părului de pe frunte și a aranjării lui în „cocori”.

O altă piesă, care îndeplinea rolul cormilor, este *conciul*, aici cu înțelesul de „suport artificial pentru acoperitorile de cap”⁴⁹.

Conciul s-a confecționat din nuiete, coajă de copac, paie, papură, corn de vită, sîrmă, tablă, carton, oricare din aceste materiale fiind îmbrăcat în pînză. Forma conciului este în directă dependență de țesătura care îl acoperea, avînd astfel aspect circular, triunghiular, tronconic, oval. Fixarea conciului de păr se executa astfel : cele două cozi se coseau de concii cu fir de lînă, cu ajutorul unui ac mare de forma acului de cusut, numit „undrea”. În zonele muntoase, conciul s-a purtat fie împreună cu cormii, fie numai el singur, după ce cormii au fost abandonați. În primele decenii ale veacului nostru, conciul și cormii au fost înlocuiți de un piepten mare, de formă semicirculară, care se înfigea în cozile strînse în creștet, ajutînd la fixarea lor.

Chiar dacă există mai multe variante de realizare a coafurii în diferitele părți ale Banatului, elementul esențial constă în aceea că părul, împletit în două cozi, se strînge apoi la spate.

Cercetătoarea Elena Secoșan stabilește trei faze în cadrul practicii de învelire a capului la femeile căsătorite :

1. strîngerea părului prin împletire
2. susținerea lui printr-o țesătură care a primit diverse forme și denumiri (legătoare, tulpan, căiță, fes, ceapsă etc.)
3. învelirea capului, peste piesele amintite, cu un ștergar, maramă, concii etc.⁵⁰.

Piesele de acoperire a capului se împart, deci, în două categorii, după funcția pe care o au în cadrul practicii de învelire a părului :

A. Acoperitori avînd rolul funcțional de susținere a coafurii.

B. Acoperitori cu rolul apotropaic de a ascunde vederii părul femeii — *Vălitori* —, căci este bine cunoscut faptul că odată mărîtată, femeia nu avea voie să-și lase vederii podoaba capilară nici măcar membrilor celor mai apropiați din familie.

⁴⁷ I. Chelcea, *Portul cu coarne*, în, *Muzeul Satului. Studii și cercetări*, București, 1970, p. 143—160.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ J. Negoiaș, *op. cit.*, p. 58.

⁵⁰ E. Secoșan, *Elemente ...*, p. 70.

A. Acoperitori de cap cu funcția de susținere a coafurii

În această categorie se înscriu două dintre piesele de acoperire a capului cunoscute în Banat : ceapsa și cirpa mică.

Ceapsa, împreună cu opregul și vâltorile cu formă de bonetă, face parte din elementele definitorii ale portului popular femeiesc din Banat.

În D.L.R.M.⁵¹ cuvîntul *ceapsă* este explicat ca însemnînd scufie, provenind din maghiarul „csapsza”. Termeni similari notați sînt : ceapcă, ceapce=chipiu, șapcă, din polonezul „czapka” și ceaptă, cepte=bonetă, scufie, din sirbul čepac ; iar DEX definește cuvîntul astfel : „... (reg.) mică bonetă sau scufiță de pînă albă, bogat împodobită cu ornamente colorate țesute sau cusute. (var. ceaptă — din magh. csapza, și scr. čepac⁵²).

Mulți cercetători sînt de părere că ceapsa are o străveche tradiție pe meleagurile românești. Emil Fischer o consideră de tradiție tracică, iar Florea Bobu Florescu arată că această piesă se întilnește la unele din figurile feminine de pe monumentul de la Adamclissi. Ceapsa, amintită adesea în documentele din secolele XVIII și XIX, s-a menținut în portul femeiesc pînă aproape în zilele noastre, în zonele muntoase ale Banatului, în bazinul Hațegului și în Pădurenii Hunedoarei. Se pare, însă, că ea a avut inițial o arie mult mai largă de răspîndire, fapt dovedit de existența, în zonele vestice ale Banatului, a unei bonete (cu un croi asemănător căpițelor de copii, avînd același rol funcțional ca și ceapsa), care poartă denumirea de „ceapsă la conci”.

Confecționată inițial din pînă de cînepă, țesută în două ite, iar începînd cu secolul al XVIII-lea și din pînă de bumbac, ceapsa este alcătuită din două părți : obada („brățara”, „parta”, etc.), constînd dintr-o fișie de pînă, de forma unei panglici, dispusă în jurul elementului central — *fundul cepsei* („broasca”).

După forma elementului central cepsele se împart în trei categorii :

- a. ceapsa triunghiulară⁵³ ;
- b. ceapsa cu elementul central, avînd alte forme geometrice decît triunghiul ;
- c. ceapsa cu formă asemănătoare bonetelor de copii, pe care o vom denumi *bonetă*.

a. **Ceapsa triunghiulară** pare a fi forma cea mai veche de croi a piesei de susținere a coafurii, avînd în vedere faptul că prezintă mai multe variante, are o arie de răspîndire mai largă și în forma ei triunghiulară plată constituie cel mai simplu tipar de croi. Cele două elemente ale croiului, fundul cepsei și obada sînt unite între ele prin cusături simple sau prin cheițe. În funcție de felul cum este aplicată obada în jurul fun-

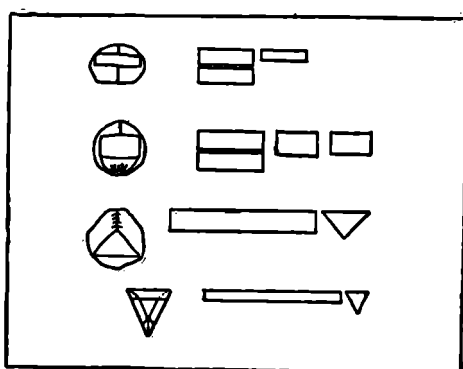

Fig. 3.

⁵¹ DLRM, p. 130.

⁵² *Dicționarul Explicativ al Limbii române* (prescurtat DEX), București, 1975, p. 238.

⁵³ Un alt sistem de clasificare propune H. M. Formagiu, *op. cit.*, p. 102.

dului cepsei de formă triunghiulară, deosebim următoarele variante ale acestei cepse :

a₁ **Ceapsa triunghiulară cu obadă plată**, răspîdită în Țara Almăjului (satele : Bănia, Rudăria, Borloveni, Prilipeț, Dalboșeț, Șopotul Nou etc.). La aceasta, imbinarea celor două elemente de croi este marcată prin aplicații de *cipcă* în colțșori lucrați cu croșeta, iar la piesele mai noi șiniiori în zig-zag sau panglici colorate. Decorul, constînd din cusături geometrice mărunte, lucrate pe fir cu lînică colorată (*bircă*), este dispus numai pe obadă.

a₂ **Ceapsa triunghiulară cu obada răsfrîntă numai la partea superioară** o întîlnim pe cursul superior al Timișului (localitățile Mehadia, Mehadica, Cornea, Cornereva, Teregoва etc.). La această piesă, elementul central este mai mare și obada mai îngustă, iar pe latura superioară, obada-i ușor răsfrîntă. Virful de jos al triunghiului este puțin încrețit. Decorul este dispus pe obadă și într-un registru foarte îngust pe elementul central, sub partea răsfrîntă a obezii.

a₃ **Ceapsa triunghiulară cu obadă răsfrîntă pe toate trei laturile** se poartă pe cursul mijlociu al Timișului și pe riul Bistra⁵⁴ (satele Ciuta, Obreja, Iaz etc.). Piesa are dimensiuni mai mari decît cele ale ceapsei cu obadă plată, iar ornamentele, distribuite pe toată suprafața, cuprind, în cele mai multe cazuri, motive florale liber desenate. La imbinarea inferioară a laturilor obezii este adăugată încă o fișie mică de pînză, de formă triunghiulară, numită *petec*.

b. **Ceapsa cu elementul central, avînd alte forme decît triunghiul**, prezintă următoarele variante :

Ceapsa dreptunghiulară, răspîdită ca și ceapsa triunghiulară cu obadă răsfrîntă pe toate laturile, în satele de pe Valea Bistrei (Băuțari, Marga, Mărul, Voislova, Glimboca etc.) și în satele românești din Timoc, ai căror locuitori sînt numiți *vlahi*. Fundul cepsei are formă dreptunghiulară, iar obada (numită și *ramă*, *jănilă*, *cîngă*) este constituită fie dintr-o singură fișie de pînză, fie din două bucăți egale, care se unesc pe mijlocul laturii lungi a dreptunghiului. Părțile componente se unesc prin cusături sau cheițe, iar ornamentele, constînd din cusături cu *bircă*, sînt geometrice sau liber desenate.

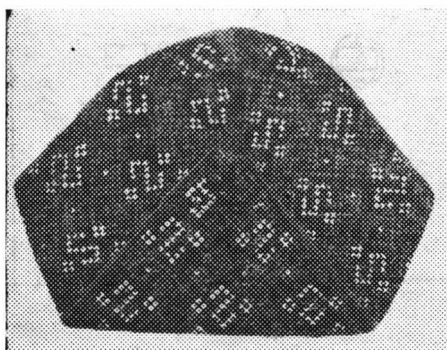

Fig. 4.

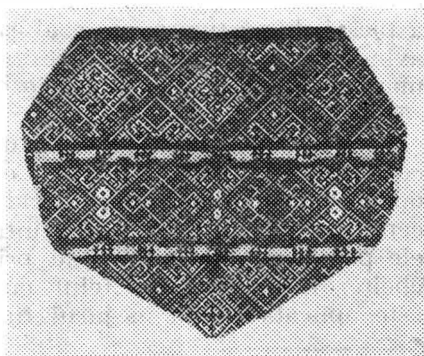

Fig. 5.

⁵⁴ E. Lăpăduș, *op. cit.*, p. 154.

Ceapsa cu croi patrat și aspect triunghiular se poartă în satele Brehul, Delinești, Ezeriș (jud. Caraș-Severin). După croi și dispoziția ornamentului, piesa pare să reprezinte o formă intermediară între ceapsa triunghiulară și cea dreptunghiulară. Fundul cepsei are formă patrată, iar obada, constind din două dreptunghiuri, se îmbină la mijlocul laturii de deasupra frunții și se încrețește la ceafă, astfel încît piesa dobîndește un aspect triunghiular. Ornamentele sînt dispuse compact pe obadă și în formă de dreptunghi la partea inferioară a elementului central.

c. **Boneta.** Sub influența portului naționalităților conlocuitoare din Banat, pe măsură ce s-a renunțat la piesele de port tradițional, care necesitau o perioadă de confecționare mai îndelungată, s-a răspîndit, mai întîi în satele de cîmpie, apoi și în zona muntoasă, ceapsa cu croi asemănător bonetelor de copii. Elementele croiului acestei piese sînt aceleași ca și la ceapsa tradițională : fundul cepsei, de formă aproape patrată cu colțurile superioare rotunjite, în jurul căruia este dispusă pe trei laturi obada. La partea inferioară se face un tiv prin care se introduce un șnur cu care boneta se leagă sub barbă. Decorul, la piesele mai vechi, reprezintă cusături geometrice sau liber desenate, aplicate pe obadă.

La piesele mai noi, ornamentele constă din aplicații de șnururi metalice, dantele croșetate sau panglici, aplicate ca o bordură pe marginea obezii.

2. **Cirpa mică.** La fel ca și boneta, este răspîndită, încă din ultimele decenii ale secolului trecut, în întreg Banatul, preluînd funcția cepsei. Se confecționa, la început, din pînză albă, țesută în casă, sau cumpărată din prăvălii, tăiată în formă de triunghi, ce se lega la spate, sub concî. Decorul ei este identic cu al bonetei. Cirpa mică s-a menținut în portul femeilor pînă în anii noștri. În „Monografia comunei Chișoda“ (jud. Timiș) este amintită purtarea acestei piese în anii celui de al doilea război mondial : „Femeile, pe cap se leagă cu două cirpe, și anume cu una se leagă peste frunte să-i țină strîns concîul, iar cu a doua se leagă pe sub barbă“⁵⁵.

B. Acoperitori de cap cu rol de vălitori

Cuvîntul „vălitoare“ provine din verbul latinesc *velo*=a înveli, a acoperi, a încinge, a înfășura, dar care are și înțelesul figurat de = a ascunde⁵⁶. Explicația sensurilor verbului cuprinde pe de o parte funcția obiectului desemnat de substantivul derivat, anume aceea de a înveli capul, sau de a ascunde vederii părul (prin aceasta este desemnată și funcția apotropaică a velitorilor), precum și modul de purtare a piesei, încinsă, înfășurată după gît. Zamfira Mihail precizează că în înțelesul ultim al substantivului constă deosebirea dintre această piesă și legătoare, care avea aceeași funcție ca și velitoarea, dar se purta legată sub bărbie, sau după cap⁵⁷. Am optat pentru termenul „vălitori“ în stabilirea acestei categorii de piese de acoperire a capului, avînd în vedere înțelesul funcțional al

⁵⁵ N. Firu, *op. cit.*, p. 128.

⁵⁶ *Dicționar latin român*, București, 1966.

⁵⁷ Z. Mihail, *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană*, Buc., 1978, p. 141.

cuvîntului care stabilește rolul piesei de a acoperi și a ascunde vederii părul. Piese care se includ aici sînt :

a. Cîrpa

b. Acoperitorile cu formă de bonetă (cu rolul de a acoperi, a ascunde vederii părul).

a. **Cîrpa de cap.** În Banat sînt răspîndite două variante ale acestei piese : ștergarul de cap (numit *cîrpă lungă*) și cîrpa de cap cu formă patrată.

a. **Ștergarul de cap** are o arie de răspîndire ce acoperă aproape întreaga suprafață a țării noastre : Moldova, Muntenia, Oltenia, parțial Transilvania și, izolat, Dobrogea și Banat ⁵⁸. Forma simplă, dreptunghiulară, a acestei piese și aria largă în care se poartă ne fac să credem că este cea mai veche piesă de acoperire a capului cunoscută pe aceste meleaguri. Florea Bobu Florescu o pune în legătură cu îmbrăbodirea specifică vestalelor ⁵⁹. Pe unele din figurile de la Adamclisi se văd femei avînd capul acoperit cu vălitori lungi de formă dreptunghiulară, ce cad în falduri ⁶⁰. Nicolae Iorga, bazîndu-se pe felul gâtului capului, redată în portretele ctitorilor, ce se păstrează în locurile fostelor reședințe voievodale, considera că marama țărăncilor noastre ar fi o imitație după moda adoptată la curtea domnească din Muntenia în secolele XV și XVI ⁶¹. Afirmația pare neconcludentă, piesa avînd în mod cert o vechime mult mai îndepărtată în timp, fapt ce poate fi confirmat de un argument de natură etnologică : această învelitoare intra în recuzita pieselor ceremonialului de nuntă (sovonul, n.n.) și, prin urmare, făcea parte din fondul străvechi de îmbrăcăminte, care nu e constituit din piese împrumutate prin imitație. Grisellini atestă existența piesei în portul bănățean de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, iar în secolul al XIX-lea, Sofronie Liuba o amintește în portul femeilor bătrîne din Maidan, cu denumirea de „fachiū”. O serie de imagini plastice reprezentînd țărani bănățeni (Th. Valerio, Auguste Raffet, Carol Popp de Szatmary etc.) înfățișează, de asemenea, acoperitori de cap de forma ștergarelor. În zilele noastre, mai găsim această piesă doar în portul festiv al femeilor bătrîne din satele de pe valea superioară a Begheiului (Luncani, Tomești, Poieni, Pietroasa etc.), la fel ca și cămașa cu poalele prinse de ciupag, fapt ce ne determină să considerăm că satele amintite au păstrat o perioadă mai îndelungată de timp forme vechi ale portului tradițional. Cîrpa lungă este confecționată din pînză țesută în două ițe, din cel mai subțire fir de bumbac, și are o lungime între 320—350 cm, iar lățimea de 60—70 cm. La capete este decorată prin cusături geometrice, realizate „pe fir”, cu „bircuță” neagră, decorul fiind încadrat de cîpcă neagră, lucrată cu croșeta, în „colțoni”, sau „rocițe”. Se pune pe cap peste ceapsă, prin învelirea capului de două ori cu un capăt, care era apoi lăsat pe umăr, iar al doilea capăt se petrecea la spate pe sub brăcîră, de unde atîrna în jos, pînă la cîrpa poalelor.

Cîrpa de cap de formă patrată este general răspîndită în portul popular românesc, ca și la majoritatea popoarelor, prezența ei în costumul tradițional constituind o primă fază a apropierii portului țărănesc de cel de la oraș. Cîrpa de cap a înlocuit cîrpa lungă încă de la începutul veacului

⁵⁸ H. M. Formagiu, *op. cit.*, p. 88.

⁵⁹ F. B. Florescu, *op. cit.*, p. 34.

⁶⁰ Al. Tzigara-Samurcaș, *op. cit.*, p. 371.

⁶¹ I. C. Marin, *Forme ale acoperămîntului și gâtului capului la femei în costumul popular românesc*, în, SCIA, 1972, nr. 21, p. 227.

al XIX-lea cînd a fost adusă de neguțători ambulanti. După ocaziile cu care sînt purtate, cîrpele de cap îndeplinesc diverse funcții :

— **de lucru** cînd se asociază portului de fiecare zi. În acest caz sînt confecționate din materiale ieftine : stambă sau stofă ;

— **de sărbătoare**, cînd completează costumul festiv fiind confecționată din materiale industriale scumpe : mătase, cașmir sau brocart, cu ciucuri lungi înnoțați pe margini. De obicei, acestea sînt mai mari avînd aproape trei metri.

— **de ritual**, cînd se asociază costumului de doliu sau de mireasă înlocuind sovonul.

b. **Vălituri cu formă de bonetă.** Nicolae Stoica de Hațeg consideră că aceste piese provin din gluga sovonului. Același lucru îl aflăm și de la Damaschin Bojincă atunci cînd afirmă că : „mireasa are îmbrăcăminte anume de nuntă gătită care se numește tulbent“. Din costumul de nuntă, aceste piese au trecut și în componența costumului de sărbătoare al tinerelor neveste, fiind purtate, la început, numai un an după nuntă, iar mai tîrziu o perioadă mai îndelungată de timp. În zilele noastre, aceste piese sînt purtate numai cu ocazia manifestărilor folclorice organizate (serbări populare, parăzi ale portului tradițional). Piese de port ce intră în această categorie — concii, cealma și tulbentul — sînt răspîndite în zonele de șes ale Banatului.

Conciul este piesa specifică costumului popular din zona Timișoara-Lugoj-Buziaș. Este confecționat dintr-o singură bucată de pînză, de formă dreptunghiulară, fundul (cupa), ce se continuă pe una din laturi, printr-o fișie lungă, ca o panglică, care formează obada (bata). Ornamentul este țesut pe cupă, în forma literei U, iar spațiul rămas neornamentat se acoperă prin plierea piesei în diagonală peste partea neornamentată. De jur împrejurul forme astfel obținută se înfășoară bata. La spate se prind ciucuri multicolore atît la cupă cît și la bată. Dosul se căptușește. De marginile bonetei, în interior se coase concii rotund, din sîrmă înfășurată în pînză, astfel că, de data aceasta, concii nu mai are funcția de suport al coafurii, ci de suport al forme piesei. În paralel cu con-

Fig. 6.

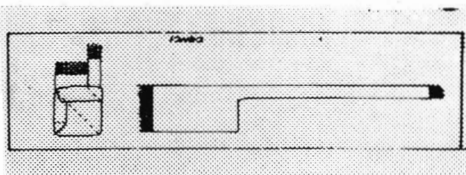

Fig. 7.

Fig. 8.

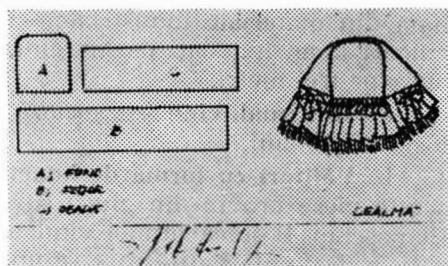

Fig. 9.

ciul țesut, s-a purtat și conciul de bani, „căpița“. Croiul acestuia este identic cu croiul conciului țesut. Ornamentele constau din decorarea picseii, pe toată suprafața ei, prin șiruri de monezi, fixate de conci printr-un inel sudat de către țigani. Între monezi, pentru acoperirea spațiilor libere, sînt dispuse frunze de viță metalice. Confecționarea acestor piese era o operație dificilă, astfel că ele erau lucrate de meșteri specializați.

Fig. 10.

Cealma. Cuvîntul este de origine turcă și înseamnă *turban*⁶². Această piesă s-a purtat în paralel cu conciul în zona centrală a cîmpiei timișene, dar o întîlnim și în zona Făget, și în zona Deta-Ciacova. Alături de fund (de formă dreptunghiulară sau patrată) și obadă, (care înconjoară fundul numai pe trei laturi), cealma are și *fodori*, un volan dreptunghiular, care se încrețește și se aplică la partea inferioară, substituind ciucurii de la conci. Ornamentele realizate prin alesătură în război sînt dispuse pe toată suprafața piesei, iar cele de pe *fodori* sînt diferite de cele de pe restul piesei, avînd aspectul unei borduri. Pe margini și la îmbinarea elementelor componente se aplică șnur de fir auriu pentru mascarea cusăturilor. Pentru a-și păstra forma, piesa este fixată pe carton și e căptușită în interior.

⁶² DLRM.

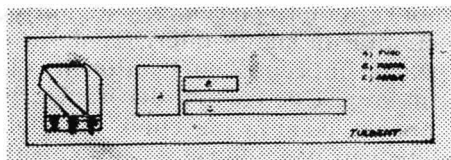

Fig. 11.

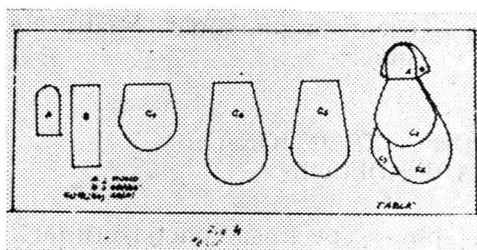

Fig. 12.

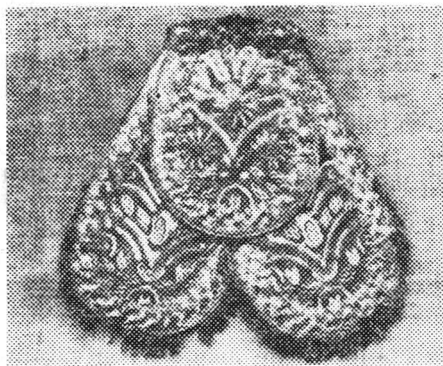

Fig. 13.

Tulbentul. Cuvîntul este de origine turcă, însemnînd vâl de mireasă ⁶³. Sub această denumire este cunoscută o piesă cu formă de bonetă, răspîndită în zona Deta-Ciacova. Și aceasta este compusă din fundul de formă dreptunghiulară, încadrat de obadă pe două laturi, apoi obada se continuă în diagonală peste elementul central. La partea inferioară se aplică o panglică de mătase sau catifea. Piesa se fixează pe un suport de carton și se ornamează pe toată suprafața, prin cusături executate în manieră orientală. La fel ca și conciul, și tulbentul s-a decorat cu bani (tulbent de bani).

Tabla este o variantă a conciului, apărută, sub influența ciulei sîrbești, în cîteva localități din partea vestică a Banatului (satele Igrîș, Saravale, Secusigiu). Aceasta-i o bonetă de forma descrisă mai sus, confecționată din catifea neagră, de care sînt prinse la partea inferioară trei aripi mari de formă aproape ovală, fixate pe carton și decorate prin cusături cu fir auriu și aplicații de paiete. Boneta este neornamentată.

Ciula este cunoscută în portul din satele Fibiș și Alioș (jud. Timiș), pe valea Dunării și în satele românești din Banatul Iugoslav. Este confecționată din catifea sau stofă, croită ca și boneta, cu o aripă atîrnînd pe spate, la fel ca și colțul unei cîrpe triunghiulare. Se leagă la spate cu două bretele aplicate pe marginile obezii. Este decorată cu flori brodate în desen liber.

PIESE ACCESORII ALE GÂTELII CAPULUI

Toate acoperitorile de cap cu formă de bonetă se fixau de păr cu agrafe și ace din sîrmă, confecționate de țigani. La portul festiv se adăugau ace de os sau de argint, cu capul lucrat în filigran. Pentru a fi și mai bine fixate, cepsele și conciurile se prindeau peste frunte cu o panglică, de obicei, din catifea neagră, sau mătase, numită partă, sau miță. Parta se decora prin cusături policrome, sau aplicîndu-se unul sau două rînduri de taleri.

⁶³ DLRM.

La tulbentul de bani se aplică, de obicei, două *plecenici*, de forma unor panglici prinse de conci, decorate cu câte un șir de taleri. Toate acoperitorile de cap cu caracter festiv se poartă împreună cu *fruntariul*, sau *comașul*, o panglică de pînă, fixată pe un suport de carton, decorată prin cusături cu fir metalic, sau aplicații de monezi, ca și la *plecenici*. La unele fruntarii s-au aplicat bucle de păr ondulate, sau pene de rățoi, care substituiau părul ondulat. În zonele limitrofe Bihorului s-au purtat fruntarii din mărgelile multicolore.

Conciul din zona Oravița se purta frecvent cu „mununa“, o lătiță de mărgelile policrome cu taleri aplicați pe margine.

MATERIALE, TEHNICI DE CONFECTIONARE ȘI ORNAMENTARE ; DECOR

Piesele de acoperire a capului îndeplinesc pe lângă funcția utilitară, socială și rituală un rol estetic determinat atît de formă cît și de elementele decorative dispuse pe ele. Forma și decorul obiectelor de artă populară sînt, după părerea lui Nicolae Dunăre, în relație directă cu următoarele elemente :

- a. Materialele de confecționare și ornamentare ;
- b. Procedeele de muncă sau tehnicile decorative utilizate ;
- c. Funcția socială a ornamentației (rostul și ocazia căreia îi este destinată) ;
- d. Semantica (conținutul tematic, mesajul sau semnificația compozițiilor ornamentale).

Primele două categorii constituie elementele de bază iar funcția și semantica sînt fenomene suprastructurale, prin care arta populară reflectă „natura și viața, ocupațiile tradiționale, obiceiurile, contactul cu alte zone etnografice și cu alte naționalități sau popoare, ceea ce subliniază într-un mod particular conținutul realist și caracterul social“⁶².

a. **Materialele de confecționare și ornamentare.** Studiarea materialelor și tehnicilor de confecționare a costumului popular duce la interesante concluzii cu privire la vechimea unor piese, adaptarea lor permanentă la necesitățile impuse de modă și etapele parcurse în procesul ieșirii lor din uz. În același timp, materialele de confecționare explică tehnicile folosite în ornamentarea pieselor de port popular.

Avînd în vedere relația dintre materialele folosite în confecționarea îmbrăcămînții capului și vechimea ei, se poate stabili că ceapsa, ștergarul de cap și conciul au cea mai îndelungată tradiție, întrucît majoritatea pieselor din aceste categorii sînt țesute din cînepă, iar piesele mai recente au cînepă în urzeală și bumbac în băteală. Unele cepse sînt țesute cu cînepă în urzeală și păr de lînă în băteală (este vorba despre piesele țesute în tehnica „troienilor întorși“).

Piesele mai noi de acoperire a capului sînt confecționate din materiale industriale : catifea (pentru tulbent, tablă, ciulă și unele cepse confecționate în timpul veacului nostru), cașmir, brocart, stofă, mătase sau stambă (pentru cîrpe de cap, bonete și cîrpe mici).

⁶⁴ N. Dunăre, *Criterii pentru clasificarea ornamentelor populare*, în, *Ialomița Studii și comunicării*, Slobozia, 1977, p. 221—268 ; Idem, *Ornamentică tradițională comparată*, Buc., 1979.

Aceeași apreciere asupra vechimii acoperitorilor de cap se impune și la analiza materialelor folosite la decorare. Ceapsa și cirpa lungă sînt decorate cu *bircă* (un fir subțire de lînă, folosit atît la decorarea pieselor de port cît și a țesăturilor), în culori care se puteau obține din coloranți vegetali. Cirpa lungă, așa cum o cunoaștem astăzi, prin exemplarele care se păstrează în zona Făget, este decorată în exclusivitate cu negru, culoare caracteristică portului femeilor în vîrstă. Culoarea nu este numai un indicator de vîrstă, ci și o caracteristică a zonei. Cepsele din zona Almăjului sînt, de obicei, monocrome — negru sau vînat închis. Cele purtate de femeile tinere sînt punctate pe alocuri cu culori vii : diferite nuanțe de roșu, galben, verde și violet. În Valea Bistrei se observă preferința pentru culoarea roșie, folosită ca fond al decorului brodat cu flori viu colorate : violet, galben, verde, negru. Aici, piesele purtate de femeile vîrstnice sînt decorate, ca și cele din Almăj, în culori sobre violet, negru, vînat.

Birca a fost înlocuită în cursul secolului al XIX-lea cu materiale procurate din comerț : bumbac mercerizat, de diferite calități (*ogrincă, urzăluță, arămiz, găitan*), mătase, fir metalic etc. Odată cu pătrunderea materialelor industriale în decorarea acoperitorilor de cap, gama cromatică s-a diversificat. Alături de culorile menționate s-au introdus diferite nuanțe de portocaliu, galben, brun, roz, ciclam, auriu, argintiu, obținîndu-se efecte cromatice deosebit de bogate. Pentru a da un puls de fastuozitate pieselor cu caracter festiv, s-au aplicat mărgelile colorate, paiete (*fluturi, îșloci*), panglici, volane, șnururi și monezi.

b. Procedeele de muncă ; tehnici de confecționare și decorare. În cazul acoperitorilor de cap întîlnim situații în care procesul de confecționare a materialului se identifică cu actul decorației (la piesele ornamentate prin alesătură) și situații în care cele două procese sînt etape separate de muncă (la piesele decorate prin broderie).

Țesătura. Ceapsa, boneta, cirpa mică, cirpa lungă s-au confecționat din pînză țesută în două ite, uneori în patru — în tehnica numită „a troienilor întorși” sau „cu ochetii”, folosită și la țesutul ponevilor. În acest sistem se obține un cîmp de romburi mărunte, pe care se brodează cu ușurință ornamentele. Ca tehnică de ornamentație, țesătura a fost puțin folosită la cepsă, în tehnici împrumutate de la confecționarea țesăturilor de interior : „bubiu” și „cu urzeala pitulată”, obținîndu-se registre decorative transversale, numite „străji”. Alesătura pe fir în tehnicile „pînziu”, „printre fire” sau „cilimiu” s-a întrebuițat la confecționarea concuurilor și celmelor din zona de șes a Banatului. Aceste piese s-au țesut la războaie speciale, de dimensiuni mici, iar pentru realizarea ornamentelor deosebit de mărunte, alese cu fir subțire de găitan și fir metalic, s-a folosit țesutul „dosnic” (țesutul pe dos, urmărindu-se cu oglinda pusă sub război felul cum iese modelul pe față).

George Oprescu afirmă despre această țesătură, pe care o numește „tehnica gobelinului” următoarele : „S-ar putea chiar merge atît de departe, încît să se afirme că nici o altă țesătură, alesătură, sau broderie ieșită din mîna țărăncii nu se poate compara ca strălucire, finețe și ingeniozitatea decorului cu crîmpeul de stofă rectangular și cu o limbă lungă (...), care constituie ceapsa”⁶⁵.

⁶⁵ G. Oprescu, *Probleme românești de artă țărănească*, în, *Scrieri despre artă*, Buc., 1968, p. 219—232.

Sistemul de țesătură de pe concieri se mai întâlnește și pe opregele bănațene, formînd un registru decorativ pe treimea inferioară a acestora, iar George Oprescu îl aseamănă cu anumite stofe ce se fabricau în Europa occidentală în secolul al XIII-lea⁶⁶. Pornind de la asemănarea țesăturii unui felon vechi, din colecția catedralei din Toledo, și a unor mostre de țesături din secolul al XV-lea (aflate la Österreichisches Museum din Viena și Victoria and Albert Museum din Londra) cu țesătura concierilor bănațene, George Oprescu conchide că acest sistem ornamental este „o prelungire a stilului romanic, a acelor entrelacs a căror origine se găsește în sistemul de ornamentație orientală, trecut însă printr-un creier din Europa apuseană, reținută de irlandezi și practică de ei cu o fantezie, cu o ingeniozitate, cu o frenezie chiar și cu o persistență nemaiîntîlnită”⁶⁵. La noi țesătura ar fi ajuns prin intermediul „caselor medii din Ardeal”, iar țărăncile bănațene, mai conservatoare, au păstrat de-a lungul veacurilor, interpretînd într-o manieră proprie și diversificînd acest sistem de țesătură.

Broderia. Constituie o tehnică de lucru folosită la decorarea cepsei, a cîrpei de cap, a acoperitorilor cu formă de bonetă (tulbentul, tabla și ciula). Cele mai frecvente puncte de broderie întîlnite sînt : *cheița*, amplasată la locul de imbinare a elementelor componente de croi ; *cusutul pe fir*, folosit pentru decorarea obezilor la cepse și pe marginile ștergarului de cap ; *cusutul peste fire*, folosit pentru obținerea unor motive geometrice și liber desenate la ceapsă, tablă și ciulă ; *cusutul cruciu* (*bătăturiiu*, *toiegiu*), la decorarea în motive geometrice și liber desenate pe cepse și ștergare de cap ; *cusutul plin* (*bombiu*, *pă gros*), la motivele liber desenate stilizate în manieră orientală executate cu mătase și fir metalic pe tulbent, tablă și unele cepse ; *cusutul în gherghieu*, pe unele cepse din Valea Bistrei realizează motive liber desenate stilizate în manieră orientală ; *cusutul încopciat* se realizează cu fir metalic auriu sau argintiu dispus peste urzeală de bumbac ; formează broderia de fond și cea decorativă la tulbent și tablă.

DECORUL

Compozițiile ornamentale dispuse pe piesele de acoperire a capului din Banat se pot clasifica după formă astfel : a. *geometrice* : varga, linia frîntă (*loza*), cîrligul (*zălușă*, *covei*, *gheară*, *cărică*, *scămnaș*, *pieptene*, *suveică*), linii încrucișate (*furcă*, *roată*, *pont*, *rociță*, *stea*, *olcuță*), patratul (*măsuță*, *scămnaș*), romb (ochi, *ochet*, *pup*, *roată*, *panjen*) ; b. *liber desenate* : frunza, bobocul de trandafir, tulipanul, vasul cu flori, coarnele berbecului, gheara ; c. *compoziții mixte* : bobocul de trandafir înscris în romb, liniile frînte sau ondulate care încadrează sub formă de bordură ornamentele liber desenate de pe cepse etc.

Analizarea sub raport istoric, geografic, morfologic și funcțional al aspectelor privind pieptănătura și gâteala capului la femeile din Banat relevă continuarea de-a lungul secolelor a unui străvechi fond, care, transmis din generație în generație și îmbogățit cu elemente noi, au dus la constituirea unui costum specific ce se încadrează în tipologia generală a portului tradițional românesc, reflectînd una din trăsăturile fundamentale ale artei populare autohtone — *unitatea în varietate*.

⁶⁶ N. Dunăre, *Criterii* ..., p. 237—241.